

КРАСНАЗНАВЧІ СТУДІЇ

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО

ПОЗАЦЕНЗУРНІ ВИДАННЯ («САМВИДАВ») ЧЕРКАЩИНИ (кінець 1980 – початок 1990-х рр.)

З початком «перебудови», у другій половині 1980-х років виникають передвісники багатопартійності – неформальні об'єднання, які швидко набувають масовості і набирають суспільно-політичної ваги. Одночасно з кінця 1980-х років на Черкащині набувають поширення місцеві позацензурні газети («самвидав»). Практично усі вони мали політичне спрямування і виражали позицію осередків політичних партій і об'єднань. Незважаючи на непостійну періодичність і невеликий тираж, вони справляли помітний вплив на формування громадської думки, оскільки подавали інформацію, яка в той час була актуальною серед громадськості. Випускали газетний «самвидав» переважно місцеві осередки Народного руху України, а також Української Гельсінської спілки, Української Республіканської партії, Спілки незалежної української молоді та інших об'єднань.

Відомо близько 40 таких видань. Серед них – «Черкаський час», «Сурма», «Чиста криниця» і «ЕКО-досьє» (Черкаси), «Клич Наддніпрянщини», «Межа» і «Канівський вісник» (Канів), «Тризуб» і «Червона калина» (Умань), «Козацький рід» і «Смілянський вісник» (Сміла), «Гомін» (Городище), «Дзвін» (Монастирище), «Поле честі» і «Спалах» (Тальне), «Воля» (Золотоноша), «Поклик долі» (Шпола), «Тарасове поле» (Звенигородка) та низка інших видань. Газети в більшості випадків мали малий формат і тираж, друкувалися усіма можливими способами – від друкарської машинки до

друкарні. Місце друку залежало від обставин, найчастіше – на місці, а також у Києві, Львові, Прибалтиці і навіть в Ленінграді. Виданню черкаського «самвидаву» всіляко сприяв відомий дисидент і політичний діяч Анатолій Лупиніс. Кожна з газет вийшла не більше 10 раз [1].

На сторінках позацензурних газет критикувались дії влади, гостро і вимогливо ставились питання національно-культурного відродження, екології, надання незалежності Україні. Значне місце займала інформація про заходи громадських та політичних осередків, пропагувалися їхні програми.

Однією з перших таких газет була «Червона калина» – видання Уманської організації НРУ за перебудову, номери (засіви) якої почали виходити у

другій половині 1989 року. Номер 3 за грудень 1989 року (відповідальні за випуск – Богдан Черномаз і Станіслав Кравчук) відкривався викладом передвиборної платформи Уманської організації Народного руху України за перебудову під назвою «Наші завдання». У ній аналізувався стан справ у різних сферах життя Уманщини, оприлюднювалися негативні факти та явища як наслідок незадовільної роботи центральної та місцевої компартійної влади. При цьому виділялися положення передвиборної платформи, спрямовані на розв'язання гострих проблем регіону. Продовження теми на другій сторінці, де вміщено передвиборний маніфест НРУ за перебудову, який закінчувався гаслом «Виборці України! Зробімо наш вибір розсудливо та відповідально! Доля України – в наших руках!»

Наступні сторінки були заповнені різноплановими матеріалами протестного і просвітницького спрямування.

Член Великої Ради НРУ за перебудову К. Пахотін розпочав публікацію статей «Як я розумію наші завдання» в яких коментував положення передвиборної платформи НРУ, висловлював своє бачення шляхів її реалізації. Серед інших матеріалів – стаття члена Ради Колегії Руху Т. Литвиненко про незадовільну роботу партійно-радянської влади Уманщини, інформація про заробітну плату працівників компартійного апарату, стаття пам'яті Андрія Сахарова. Роботі з проблем екології та культурної спадщини присвячена стаття Б. Черномаза. Зокрема, він порушив питання про пошук могил жертв сталінських репресій [2].

З часом «Червона калина» розширювала жанрово-тематичну палітру, поліпшувалося поліграфічне оформлення. Так, у квітні 1991 року газета вже позиціонувала себе як «видання Уманської організації РУХу», підписувалася «Редколега», біля заголовка газети – тризуб і слова «Не вмирає душа наша...» У квітневому засіві опубліковано критичний матеріал «Кіт у мішку» щодо спроб союзного керівництва зберегти СРСР. В інших статтях і замітках номера теж йшлося про необхідність надання незалежності Україні та іншим союзним республікам [3].

Географія «самвидаву» Черкащини значно розширилася з початку 1990 року. Зокрема, у січні з'явився перший номер газети-листівки «Вісті», яка значилася як «пресовий орган Черкаської філії Української Гельсінської спілки». Поруч із заголовком були слова «Борітеся – поборете. Вам бог помагає...» Перший номер було підготовлено як «спецвипуск, присвячений спец постанові Уряду УРСР про заборону будь-яких акцій на підтримку Литви» [4].

В наступних номерах «Вісті» (відповідальний за випуски – Сергій Шевалдін) публікували обвинувачувальні матеріали на адресу Компартії щодо Голодомору 1932–1933 рр., політичних репресій, періоду застою. Все це ув'язувалося з розгортанням руху за вихід України зі складу СРСР. Більшість матеріалів «Вістей» були передруками з опозиційних газет.

У Золотоноші з 1 жовтня 1990 року почала виходити газета районної організації НРУ «Воля» під гаслом «Ще не вмерла

Україна, і слава, і воля». Виготовлялася вона на друкарській машинці і тиражувалася з мальованими вручну заголовками та заставками.

На останній сторінці газети була приписка «На бажання дописувачів редакція залишає в таємниці їхні прізвища».

Відкривався перший номер часопису повідомленням «До читачів»: «Шановні читачі! Ви тримаєте в руках перший номер часопису Золотоніської районної організації Народного Руху України. Не відчуваючи себе істиною в останній інстанції, редакція часопису залишає за собою право друкувати в цьому виданні правдиву інформацію без упередження, але з своєю незалежною думкою. Сподіваємося, що читачі знайдуть на сторінках часопису те що бажають прочитати.

Будемо дуже вдячні читачам за відповіді на друковані матеріали в цьому виданні. Часопис лише формується, а тому можливі зміни в рубриках.

Оскільки районний комітет Компартії привласнив собі (узурпував) право дозволяти чи не дозволяти друкувати в державній (народній) друкарні, ми вимушені друкуватися в іншому місці. Тому наш часопис значно дорожчий від компартійних видань (зокрема «Прапора Леніна»). Але завважте – правда завжди дорого коштувала. Так що не жалійте копійок на «Волю», якщо вас уже тоншить від «Правд» та іншої брехні.

Кошти за реалізацію за реалізацію часопису підуть на виготовлення наступних номерів. Від редакції».

У цьому ж номері вміщено звернення Золотоніської районної організації НРУ проти підписання нового Союзного

договору, інформацію про офіційну реєстрацію Радою Міністрів УРСР НРУ як політичну організацію, підбірка матеріалів про національну символіку, 500-річчя українського козацтва, русифікацію. Представлена хроніка політичних подій місцевого та загальноукраїнського значення [5].

Наступний номер «Волі» вийшов 1 листопада 1990 року і відкривався статтею «Революція на Україні», в якій робився висновок, що «буряні вітри історії, що змели тоталітарні режими в Східній Європі, свистять над Україною. Комуністична партія, як політична течія, сходить з історичної арени». На першій же сторінці опублікована аналітична стаття голови районної організації НРУ (і редактора газети) М. Пономаренка «Україна – бастион тоталітаризму», у якій схарактеризовано політичну ситуацію в Україні і на Черкащині та зроблено висновок про те, що «колеса історії не повернути назад. Україна буде незалежною. Перетвориться з колонії на державу» [6].

Газета приділяла увагу організаційній розбудові осередків Руху, роз'ясненню його програмних положень серед населення. З цією метою 15 листопада 1990 року на її сторінках була опублікована доповідь голови Народного Руху України Івана Драча «Політична ситуація в Україні і завдання Руху» на Других Всеукраїнських зборах Народного Руху, які проходили 25–28 жовтня в Києві. У цьому ж номері вміщено хроніку політичного протистояння на Золотоніщині та матеріали з історії України [7].

Газета «Воля» набувала популярності серед золотонісців. До неї з питаннями і за порадами звертається дедалі більше людей. Для діалогу з читачами було започатковано спеціальну рубрику «З пошти часопису». На початку 1991 року особливою актуальності набула тема Всесоюзного референдуму щодо збереження СРСР. Цьому була, зокрема, присвячена велика стаття «Кому потрібний Союзний договір?» у січевому номері [8]. У часописі широко подавалась інформація про події місцевого політичного життя – повідомлялося про вихід із рядів КПРС, підняття жовто-блакитних прапорів в Золотоноші та селах району.

Концепцію, подібну до золотоніської «Волі» мала газета «Тарасове поле», що почала виходити у листопаді 1990 року у Звенигородці під гаслом «В своїй хаті своя й правда...». У вихідних даних значилося, що газета є вісником Звенигородської районної організації Руху. Фактично ж вона була своєрідною трибуною й інших демократичних сил Звенигородщини. Редагував часопис Олександр Мальований.

У листопадовому номері 1990 року у зверненні редакційної колегії зазначалося, що «цей часопис Руху, Зеленого світу і ТУМу (товариство української мови – авт.) не даремно має таку назву. Всім нам у спадок дісталось славне поле праці і боротьби Тараса Шевченка з неволею. Воно тепер занедбане, густо заросло адміністративно-бюрократичним чортополохом, лободою класової боротьби та кукільом компартійної брехні. Отож запрошуємо Вас до співпраці, аби разом відродити Тарасове поле, глибоко зорати його і засіяти його зерном Правди. Щоб вродила на ньому вільна думка і покликала нас до єдності та добра, до нового справедливого суспільства, до незалежної української держави» [9].

У грудневому номері 1990 року газета зверталася до жителів Звенигородщини різних національностей: «закликаємо росіян, молдаван, євреїв, поляків, татарів та інших народів, що мешкають у Звенигородці, Ватутіному і в селах гуртуватися у свої Товариства і підтримувати Рух України. З пропозиціями звертатися до вісника» [10].

Палітра «Тарасового поля» була досить широкою і не обмежувалася суто політичною тематикою. Авторами статей екологічного спрямування був голова місцевого осередку «Зеленого Світу» Степан Вихристенко, красназничих розвідок – Михайло Іванченко, поезій – Олексій Озірний і Людмила Солончук.

Наприкінці лютого 1990 року у Монастирищі побачив світ надрукований у Литві перший номер (засів) газети «Дзвін» – «незалежна газета. Вісник осередку Руху м. Монастирища Черкаської області». Гаслом газети були слова Лесі Українки «Вставай, хто живий, в кого думка повстала і година для праці

насталася!». Наступні номери теж друкувалися в Литві (третє число було вилучене при доставці правоохоронцями), а потім у Києві за сприяння Анатолія Лупиноса та в Черкасах. У вихідних даних відповідальним за випуск значиться голова монастирищенського осередку Руху Василь Музика.

Одним із ініціаторів створення і випуску газети був кореспондент районної газети «Зоря» Леонід Даценко, якого згодом звільнили з роботи за належність до Руху. Вже у роки незалежності він продовжив традиції монастирищенського «Дзвону», очоливши сучасну газету з такою ж назвою у Черкасах [11].

У вересні 1990 року на Черкащині з'явилася ще одна газета під назвою «Дзвін», яку випускала Лисянська районна організація НРУ під шевченківським гаслом «Встане Україна. Світ правди засвітить і помоляться в неволі невольничі діти». Редакційна колегія, звертаючись до читачів, наголошувала: «Цим першим номером Лисянська районна організація

Народного Руху планує розпочати випуск своєї невеличкої, але правдивої газети. Наша мета – правдива й об'єктивна інформація для населення району». До редколегії входили О. Маленко, В. Коргун, А. Соколовський.

Замітка газети «Щедрівки» по-Лисянськи» інформувала читачів про те, що партійна влада району у січні 1991 року не дозволила виступити у районному будинку культури колективу художньої самодіяльності із Львівської області [1, 104].

Під гаслом «За соціальну справедливість» як вісник Городищенської районної організації НРУ у Городищі виходила газета «Гомін». Біля заголовка газети розміщувався епіграф «... Страшно впасти у кайдани, помирять в неволі. А ще гірше, спати, спати, і спати на волі».

У серпні 1990 року у статті «Незалежність чи новий союзний договір?» робила висновок про те, «що новий союзний договір – це чергова спроба великодержавників зберегти в цілості російську імперію... Перешкодити укладанню союзного договору, на нашу думку, можна шляхом проведення загальноукраїнських акцій протесту, збору підписів проти нового вироку українському народу. З метою активізації мас слід організувати 2 та 30 вересня мітинги, маніфестації та пікетування обкомів і міськкомів КПУ по всій Україні».

У цьому ж номері було оприлюднено резолюцію мітингу-зустрічі з народними депутатами 24 серпня 1990 року у Каневі, в якій прозвучав заклик протидіяти прийняттю нового союзного договору: «Станьмо всенародними лавами і не допустимо, щоб перевертні запродали ще раз матір-Україну. Україна має бути Більшою! Хіба ми богом прокляті. Найгірші серед будь-яких азіатських, чи африканських народів, щоб не мати самостійної держави? Хто живий, в кого думка повсталася, виходьте на вулиці 1 жовтня. В цей день закликаємо провести Всеукраїнський страйк» [12, 1].

В обласному центрі з липня 1990 року видавалась газета «Черкаський час» як «пресовий орган Народного Руху м. Черкаси». Редактор – Василь Чорновіл. Усього вийшло три номери.

У газеті роз'яснювалися програмні цілі НРУ і як головне завдання визначалося розгортання руху за незалежність України, публікувалися аналітичні матеріали щодо політичного майбутнього України. Наводилися факти неправових дій проти демократичних сил [13].

Черкаська організація СНУМ (Спілки незалежної української молоді – авт.) у квітні 1990 року під гаслом «За вільну, незалежну Україну» почала випускати газету «Сурма», друкуючи її у Литві. Редагував газету Володимир Мамалига, а сприяв доставці в Україну Олексій Шевалдін.

У зверненні до молоді Черкас, що було вміщене в першому номері, наголошувалося: «Пам'ятайте, перш за все, ми – українці, росіяни, євреї та поляки – перш за все ми – люди, а не безсловесний натовп, над яким можна ставити експерименти в Празі та Будапешті, Афганістані та Чорнобилі. Прийде час сказати: «Досить!» У цьому ж номері публікувався статут Черкаської міської організації СНУМ та програма організації [14].

Окремо варто згадати газету «Вибір» – спецвипуск блоку демократичних сил, що була випущена у лютому 1990 року у Черкасах (відповідальний за випуск К.Т. Федченко). У ньому вміщено виступ заступника голови Народного Руху, народного депутата Сергія Конєва на сесії Верховної Ради УРСР 30 листопада 1989 року, в якій проаналізовано механізм формування Союзного бюджету і зроблено висновок, що Україна та інші союзні республіки утискуються союзним центром.

Значна увага приділена виборам до обласної і Черкаської міської рад та Верховної Ради УРСР, оприлюднено списки кандидатів в депутати цих рад від демократичних сил із закликом голосувати за них. Одночасно надруковано списки кандидатів до цих же рад від Компартії із закликом не голосувати за них. Доповнює протестну тему підбірка матеріалів про недовіру міськвиконкому і його голові [5].

У травні 1990 року почав виходити вісник Черкаської обласної організації Української республіканської партії «Клич Наддніпрянщини». Часопис виходив під гаслом «Встане правда! Встане воля! Т. Шевченко». У вересневому

номері 1991 року на першій сторінці під назвою «І один на Черкащині воїн» вміщено уривки з виступу перед робітниками локомотивного депо станції ім. Т. Шевченка народного депутата України, єдиного представника від Черкащини в Народній Раді Верховної Ради України Володимира Криволапа.

Він повідомив, що «зараз Верховна Рада України налічує приблизно 140 чоловік, які підтримали режим, що запропонував ГКЧП. Багато хто з «групи 239» «визначилися» і переходять на бік демократів, і будуть разом працювати на відродження Незалежної України.

...Акт проголошення Верховною Радою Незалежності України є законним і конституційним» [15].

З кінця 1980-х років утвердженню «самвидаву» як важливого засобу політичного впливу на громадську думку сприяла Канівська крайова організація НРУ і особисто її очільник В. Петренко. Видаючи «Канівський вісник» – газету своєї організації, він самотужки налагодивши розмножувальну техніку, допомагав видавати окремі числа опозиційних газет для Городища, Золотоноші, Звенигородки, Сміли, Шполи, Кам'янки, Лисянки, Ватутіного.

Випуск друкованої продукції був пов'язаний з постійним переслідуванням з боку правоохоронних органів та КДБ. Доводилося вдаватися до конспірації, розпускати чутки, що увесь «самвидав» друкується у Прибалтиці.

Щодо «Канівського вісника», то матеріали для нього, окрім В. Петренка. Готували М. Шевченко, Ю. Гамалій. Практикувався запис передач радіо «Свобода» з подальшим розміщенням їх у газеті [1].

Позацензурні газети виходили і в Тальному. Передусім, це малоформатна двополосна газета Тальнівської районної організації Народного Руху «Спалах», перші два номери якої по 500 примірників тиражовані на ксероксі за допомогою Уманської крайової організації Руху. Наступний номер вийшов як розворот районної газети у місті Кам'янка-Бузька Львівської області і у кількості 1000 примірників був достав-

лений у Тальне та поширений серед населення. Відповідальною за випуски була Л. Піддубняк.

На початку 1990х років у Тальному вийшло кілька номерів газети «Поле Честі», яку випускала Зінаїда Даценко. Газета з такою ж назвою виходить сьогодні в Тальному. Було також випущено кілька номерів газети «Гомін», яку тиражем в 300 примірників було віддруковано на принтері курсантом військового училища у Ленінграді Василем Цибою [1].

У Шполі на початку 1991 року районна організація НРУ почала випускати газету «Поклик долі» під гаслом «Ще не вмерла України ні слава, ні воля». Виходила тиражем до 1000 примірників і обсягом 4–8 сторінок. Друкувалася у Звенигородській районній друкарні. Редагували часопис С. Мазурик, П. Курінний і Ю. Колісник. Газета з такою ж назвою виходила і в роки незалежності до 1995 року [1].

Як спільний орган Смілянської організації Народного Руху України і Смілянської міськрайонної організації УРП у Смілі під гаслом «Ще не вмерла Україна і слава і воля...» виходила газета «Козацький рід». На її сторінках гострій критиці піддавався існуючий лад і Компартія, пропагувалася ідея незалежності України.

У 1990 році І. Моцею здійснено випуск двох номерів «Інформаційного бюлетеня Кам'янської районної організації НРУ». Вони тиражувалися на ксероксі тиражем 100 примірників [1].

Газети, що виходили з часу утворення Черкаської області і до проголошення незалежності України пройшли складний шлях трансформації від преси тоталітарного типу до демократичних за формою і змістом засобів масової інформації.

З кінця 1990-х рр. набувають поширення позацензурні видання («самвидав») самодіяльних об'єднань і рухів – передвісників багатопартійності і державної незалежності України. Вони видавалися невеликим тиражем напівкустарним способом без певної періодичності і в складних умовах заборони і тиску з боку влади. Однак актуальність проблем, які вони порушували, привертала до них увагу багатьох людей і

справляли значний вплив на громадську думку. На сторінках «самвидаву» публікувалися програмні документи громадських та політичних об'єднань, піддавалися критиці неправомірні дії партійної влади, оприлюднювалися факти трагічних сторінок української історії.

1. Чос В. Самвидав Черкащини. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І.В., 2019.
2. Червона калина. – Засів 3-й, грудневий. – 1989.
3. Червона калина. – Засів 11-й, квітневий. – 1990.
4. Вісті. – Число 1. – Січень. – 1990.
5. Воля. – 1 жовтня. – 1990.
6. Воля. – 1 листопада. – 1990.
7. Воля. – 15 листопада. – 1990.
8. Воля. – 15 січня. – 1991.
9. Тарасове поле. – Листопад. – 1990.
10. Тарасове поле. – Грудень. – 1990.
11. Дзвін. – Лютий. – 1990.
12. Гомін. Вісник Городищенської районної організації НРУ. – Засів п'ятий – шостий. – 1990 рік. – Серпень – Вересень.
13. Черкаський час. – Липень. 1990.
14. Сурма. – Квітень. – 1990.
15. Клич Наддніпрянщини. – Вересень. – 1991.